

In opstand tegen boeren: links radicalisme op het platteland, 1880-1950

Maarten Zwiers

Net als bij de Amerikaanse verkiezingen van 2024 kleurde Crawford County in de staat Kansas rood tijdens de presidentscampagne van 1912. Dat jaar was het echter niet het rood van de Republikeinse Partij, maar dat van de socialisten. Crawford was destijds de thuisbasis van de populaire linksradicale krant *Appeal to Reason* en de socialistische presidentskandidaat Eugene Debs behaalde er een overtuigende meerderheid.¹ Die verkiezingsuitslag toonde aan dat linkse politiek op een zekere populariteit kon rekenen in de VS aan het begin van de twintigste eeuw en dat het niet enkel een stedelijk fenomeen was. In tegendeel: linkse groeperingen waren destijds zeer actief op het Amerikaanse platteland.² Een soortgelijke politieke situatie bestond in grote delen van landelijk Noord-Nederland. Ook daar schoot links gedachtegoed wortel aan het eind van de negentiende eeuw, wat zich in de decennia daarna vertaalde naar electorale winst voor partijen zoals de Communistische Partij Nederland (CPN) en de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), de voorloper van de Partij van de Arbeid.³ Deze historische realiteit contrasteert met dominante beelden van rurale gemeenschappen, die vaak worden voorgesteld als conservatieve ecosystemen gehecht aan tradities en bestaande structuren. De geschiedenis van onder andere de Amerikaanse prairies en de Noord-Nederlandse veen- en landbouwgebieden vertellen echter een ander verhaal.

In dit artikel staat links-radicalisme op het platteland gedurende het eind van de negentiende en de eerste decennia van de twintigste eeuw centraal. Twee rurale regio's die op het eerste gezicht erg verschillend zijn, worden specifiek uitgelicht: de Mississippi Delta in de VS en het Noorden van Nederland, in het bijzonder het Oost-Groningse Oldambt en de Veenkoloniën, op de grens tussen Groningen en Drenthe. Waardoor werden

¹ T. Frank, *What's the Matter with America? The Resistable Rise of the American Right* (London 2004) 32.

² J.R. Green, *Grass-Roots Socialism: Radical Movements in the Southwest, 1895-1943* (Baton Rouge, LA 1978) xii.

³ R. de Jong, H. van der Kolk en G. Voerman, *Verkiezingen op de kaart: Tweede Kamerverkiezingen vanuit geografisch perspectief, 1848-2010* (Utrecht 2011) 85, 90-92, 96, 114, 126, 130.

plattelanders in deze gebieden aangetrokken door linkse politiek? Verscheidene historici hebben zich met dit vraagstuk beziggehouden, waaronder James Green in zijn klassieke werk *Grass-Roots Socialism: Radical Movements in the Southwest, 1895-1943* uit 1978. In dit boek hanteert Green een *grassroots* benadering om de opkomst van het socialisme in Arkansas, Louisiana, Oklahoma, Texas en het zuidoostelijke deel van Kansas vanaf het einde van de negentiende eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog te verklaren.⁴ In die periode nam het aantal pachtboeren in deze Amerikaanse staten toe, net als de grootschalige mijnbouw en houtindustrie, twee sectoren waar de arbeidsomstandigheden slecht waren en absoluut ongeschikt aan het winstoogmerk. Binnen deze veranderende economische context kon het socialisme opbloeien onder de lokale rurale bevolking, aangemoedigd door charismatische en flamboyante linkse activisten als 'Red' Tom Hickey en Kate Richards O'Hare.

Het Amerikaanse plattelandssocialisme werd gekarakteriseerd door zowel het marxisme als religieuze tendensen, waardoor de beweging volgens Green veel meer was dan een politieke partij met een vastomlijnd program: 'As a revivalistic crusade it created a kind of religious enthusiasm, a feeling produced partly by the colorful cast of characters who organized and vitalized the movement, ingeniously combining the demand for immediate change with the ultimate promise of a cooperative society.'⁵ Historicus Jim Bissett komt tot een soortgelijke typering in zijn boek *Agrarian Socialism in America: Marx, Jefferson, and Jesus in the Oklahoma Countryside, 1904-1920*, waarin hij de vraag stelt waarom juist in Oklahoma het socialisme zo populair werd. Volgens Bissett kwam dit deels door economische omstandigheden, maar ook door de specifieke wijze waarop de ideologie zich manifesteerde in de staat. Socialisten wisten het marxisme in een typisch Amerikaanse vorm te presenteren door het te koppelen aan idealen uit de Onafhankelijkheidsverklaring en aan protestants-evangelische waarden, waardoor het herkenbaar werd voor de landarbeiders in Oklahoma.⁶

Naast prairiestaten als Kansas en Oklahoma hebben wetenschappers links activisme in andere Amerikaanse plattelandsgebieden onderzocht,

⁴ De Jong, Van der Kolk en Voerman, *Verkiezingen op de kaart*, xii-xv.

⁵ Ibidem, xx.

⁶ J. Bissett, *Agrarian Socialism in America: Marx, Jefferson, and Jesus in the Oklahoma Countryside, 1904-1920* (Norman, OK 2002) 8.

waaronder de zuidelijke staat Alabama en de Appalachen.⁷ In zijn boek *Toward a Cooperative Commonwealth: The Transplanted Roots of Farmer-Labor Radicalism in Texas* past historicus Thomas Alter een transnationale benadering toe om het rurale radicalisme in Texas te duiden. Het Revolutiejaar 1848 in Europa, de Mexicaanse Revolutie (1910-1920) en de Russische Revolutie (1917) zouden allemaal invloed hebben gehad op de vorm en inhoud van linkse politiek op het Texaanse platteland.⁸ Een vergelijkbaar transnationaal perspectief zal ook in dit artikel gebruikt worden, niet zozeer om te onderzoeken hoe progressieve bewegingen elkaar beïnvloedden, maar meer om te bepalen in hoeverre plattelandsradicalisme gestoeld was op gemeenschappelijke denkbeelden en handelwijzen.

De literatuur betreffende het links radicalisme op het Noord-Nederlandse platteland is tamelijk gevarieerd, van meer journalistieke werken, zoals Frank Westermans *De Graanrepubliek*, tot aan egodocumenten over de anarchistische cultuur in de Drentse venen.⁹ De historicus Otto Knottnerus beschreef de oorzaken en sociaaleconomische context van de grote landarbeidersstaking in het Oldambt in 1929. Deze staking is ook het onderwerp van Jaap Meulenkamps boek met de Groningstalige titel *Wie willen boas blijven*, wat een combinatie is van archiefonderzoek en eigen herinnering, geschreven vanuit het perspectief van de landarbeiders.¹⁰ Een recenter onderzoek is de monografie van Jan Kalter over Drentse veenarbeiders in de periode 1860-1921. Naast de economische ontwikkelingen in de turfwinning – vooral de neergang van de industrie vanaf 1880 door de verbeterde concurrentiepositie van steenkool – besteedt Kalter aandacht aan de ideologische overtuigingen van de veenwerkers, waaronder het socialisme en het anarchisme.¹¹ De anarchistische beweging in Noord-Nederland is tevens het onderwerp van het boek geschreven door Arend Hazekamp, over de noordelijke bondgenoten van Ferdinand Domela Nieuwenhuis tussen 1890

⁷ R.D.G. Kelley, *Hammer and Hoe: Alabama Communists during the Great Depression* (Chapel Hill, NC 2015); J. Wilkerson, *To Live Here, You Have to Fight: How Women Led Appalachian Movements for Social Justice* (Urbana, IL 2019).

⁸ T. Alter, *Toward a Cooperative Commonwealth: The Transplanted Roots of Farmer-Labor Radicalism in Texas* (Urbana, IL 2022) 3.

⁹ F. Westerman, *De Graanrepubliek* (Amsterdam 2007); H. van Houten, *Anarchisme in Drenthe: Herinneringen van een veenarbeider* (Baarn 1985).

¹⁰ J. Meulenkamp, *'Wie willen boas blijven: De Oostgroninger landarbeidersstaking van 1929* (Groningen 1983).

¹¹ J. Kalter, *Opstand en ondergang van de veenarbeiders in Zuidoost-Drenthe, 1860-1921* (Assen 2021).

en 1940.¹² Dit artikel analyseert de aantrekkingskracht van het linkse geluid op het platteland in het kader van sociabiliteit, oftewel de 'behoefte aan onderling gemeenschapsleven, een cultivering van contacten met gelijkgestemden, en in het verlengde daarvan eerder de neiging om gemeenschappelijke activiteiten te ontplooiën dan als individu te opereren.'¹³

Qua oppervlakte is Noord-Nederland – bestaande uit de provincies Friesland, Groningen en Drenthe – ongeveer net zo groot als de Mississippi Delta. Net als in de Delta heeft menselijk ingrijpen het landschap in het Oldambt en de Veenkoloniën ingrijpend veranderd, door inpoldering en afgraving. Verslechterende arbeidsomstandigheden, vooral vanaf de jaren 1880, leidden geregeld tot arbeidersopstanden en stakingen in die gebieden, bijvoorbeeld in 1907, 1921 en 1929. In contrast met het Amerikaanse platteland, waar marxisme en geloof soms gecombineerd werden, kwamen in Noord-Nederland christelijke vakbonden op die het socialisme juist wilden bestrijden.¹⁴ Desalniettemin kreeg met name het vrije socialisme een religieus karakter onder invloed van het charismatische leiderschap van Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Hoewel er qua sociaaleconomische structuur overeenkomsten te vinden zijn tussen de Delta, het Oldambt en de Veenkoloniën, zijn er ook duidelijke verschillen aan te wijzen, bijvoorbeeld het klimaat, de gewassen die verbouwd worden en de organisatie van arbeid, die in Mississippi vooral gekenmerkt werd door raciale segregatie en repressie. Wat het Amerikaanse Zuiden en Noord-Nederland verbond was de zoektocht van arme pachters en landarbeiders naar een alternatief voor een systeem waarin zij het zware werk deden, maar er niet of nauwelijks de vruchten van plukten. In haar opstand tegen grote boeren vocht de rurale arbeidersklasse in beide regio's voor een eerlijkere verdeling van de welvaart, geïnspireerd door uiteenlopende ideologieën – van marxisme tot evangelisch christendom – die antikapitalisme en solidariteit vooropstelden.

¹² A. Hazekamp, *Geestverwanten van Ferdinand Domela Nieuwenhuis: Het vrije socialisme in Groningen, Friesland en Drenthe, 1890-1940* (Grou 2023).

¹³ W. van den Berg, 'Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus', in: M. Spies ed., *Historische letterkunde: Facetten van vakbeoefening* (Groningen 1984) 151-170: 154.

¹⁴ O. Knottnerus, 'Boeren en landarbeiders in het Oldambt: De landarbeidersstaking van 1929 en haar voorgeschiedenis'.

<https://ottoknot.home.xs4all.nl/werk/1929.html>, geraadpleegd op 16 juli 2025.

De Mississippi Delta

Wie vandaag de dag de Mississippi Delta bezoekt, ziet een weids en vlak akkerlandschap, waar sojabonen, mais en katoen verbouwd worden. Zo heeft de omgeving er echter niet altijd uitgezien. Voordat de grote boeren arriveerden, was het op veel plekken een ondoordringbare jungle. 'In the old days this was a land of unbroken forests', omschreef planterszoon William Alexander Percy de Delta voordat de ontginning begon. Bomen groeiden tot onvoorstelbare hoogtes, 'with vast trunks and limbs, and between them spread a chaos of vines and canes and brush, so that the deer and bear took it for their own and only by the Indians was it penetrable, and by them only on wraiths and trails.'¹⁵ Verhalen over de vruchtbare rivierdelta begonnen zich al snel te verspreiden door de jonge Verenigde Staten aan het begin van de negentiende eeuw. Een nieuwe generatie *planters* (grote boeren die plantagelandbouw bedreven op basis van slavernij) trok naar de *frontier*, waar ze slaafgemaakte arbeid inzetten om het oerbos te kappen en klaar te maken voor grootschalige landbouw. Het territorium Mississippi werd vervolgens al een staat in 1817. In de jaren daarna verrezen steeds meer plantages in de Delta. Voor een succesvolle onderneming was veel kapitaal nodig, waardoor kleine boeren nauwelijks een kans hadden om zich te vestigen in het gebied. 'A move into the rich Delta lands certainly offered the chance to improve an individual's or a family's fortunes, but the Delta presented an almost insurmountable challenge to anyone who did not have the capital and slave labor required to establish a plantation in that wilderness area', concludeerde historicus James Cobb.¹⁶

De Delta was en bleef het domein van grote en vooral rijke boeren. Het handelsstadje Natchez, net ten zuiden van de Delta, dreef op de winsten die gemaakt werden op de plantages en had vóór het uitbreken van de Amerikaanse Burgeroorlog (1861-1865) één van de hoogste inkomens per hoofd van de bevolking in de gehele Verenigde Staten.¹⁷ Door de afschaffing van de slavernij in 1865 ging veel vermogen verloren en moest de plantagearbeid op een andere manier georganiseerd worden. Hoewel

¹⁵ W.A. Percy, *Lanterns on the Levee: Recollections of a Planter's Son* (Baton Rouge, LA 2013) 4.

¹⁶ J.C. Cobb, *The Most Southern Place on Earth: The Mississippi Delta and the Roots of Regional Identity* (New York en Oxford 1992) 10.

¹⁷ K.L. Cox, 'The Grey Gardens of the South', *Southern Cultures* 25.4 (2019) 99-107: 100.

voormalige slaafgemaakten meer politieke rechten verwierven door invoering van de veertiende (1868) en vijftiende (1870) amendementen, wisten racistische Zuiderlingen aan het eind van de negentiende eeuw een nieuw sociaal systeem op te tuigen dat witte suprematie in de regio moest waarborgen. Het Jim Crow systeem voorzag in raciale segregatie en degradeerde zwarte mensen tot tweederangsburgers. Veel plantages hanteerden *sharecropping* ter vervanging van de slavernij, wat inhield dat pachtboeren een deel van hun inkomsten moesten afdragen in ruil voor huisvesting, het gebruik van gereedschap en kunstmest. Dit was meestal nadelig voor pachters, omdat de planters de boekhouding bijhielden zonder veel controle. Arbeiders hadden vaak te weinig scholing en macht om hun baas te confronteren, waardoor ze in een schuldenspiraal terechtkwamen en hun onafhankelijkheid verloren. De combinatie van het Jim Crow systeem en sharecropping zorgde ervoor dat zwarte landarbeiders opnieuw slachtoffer werden van raciale en economische onderdrukking.

De historiografie over de strijd voor burgerrechten in de Zuidelijke staten werd lange tijd gedomineerd door de gebeurtenissen van de jaren vijftig en zestig, bijvoorbeeld Rosa Parks en de Montgomery bus boycot van 1955, de Freedom Rides van 1961, de 'I Have a Dream' speech die Martin Luther King gaf in de zomer van 1963 en de Freedom Summer van 1964. De zogenoemde 'Long Civil Rights Movement' historici hebben deze temporale focus ter discussie gesteld door de aandacht te verleggen naar de lange voorgeschiedenis van de burgerrechtenbeweging. Het radicale activisme van de Communistische Partij van de Verenigde Staten (CPUSA) in de jaren dertig is volgens hen een belangrijke factor in die geschiedenis.¹⁸ Ook in de Mississippi Delta begon in die periode het verzet tegen het racistische plantageregime zich nadrukkelijker te manifesteren. Dit had onder meer te maken met veranderingen in de landbouw. Vanwege de Grote Depressie kregen planters veel federale subsidies om hun bedrijven te diversifiëren, moderniseren en mechaniseren. Het luidde de opkomst van de 'neoplantation' (ook wel neoplantage genoemd) in: een grootschalige en kapitaalintensieve boerderij waar arbeid steeds meer werd vervangen door machines, pesticiden

¹⁸ Zie bijvoorbeeld: J.D. Hall, 'The Long Civil Rights Movement and the Political Uses of the Past', *Journal of American History* 91.4 (2005): 1233-1263 en G. Gilmore, *Defying Dixie: The Radical Roots of Civil Rights, 1919-1950* (New York, NY 2008).

en chemische onkruidverdelgers.¹⁹ Overbodige pachters werden uit hun huizen gezet en hadden niet dezelfde toegang tot federale hulp als de planters. Hierdoor nam de werkloosheid (en daarmee armoede) onder de regionale arbeidersklasse toe.

Eén van de organisaties die streed voor de belangen van pachtboeren en landarbeiders was de vakbond Southern Tenant Farmers' Union (STFU), opgericht in de zomer van 1934 in het Arkansas-gedeelte van de Mississippi Delta. De STFU pleitte voor een interracial federatie, een bijzonder gegeven gezien de strikt gesegregeerde samenleving van het Diepe Zuiden. Onder de oprichters waren Harry Mitchell en Clay East, twee socialisten die ervoor wilden zorgen dat de rechten van pachters onder de Agricultural Adjustment Act (AAA) van 1933 beschermd zouden worden.²⁰ Hoewel de leiding van de bond aanvankelijk vooral gevormd werd door witte radicalen uit het Zuiden met socialistische of communistische sympathieën, bestond het lidmaatschap grotendeels uit zwarte arbeiders die al een organisatiestructuur hadden via hun eigen kerken, wat hun mobilisering vereenvoudigde. Net als het socialisme op de prairies was de boodschap van de STFU een combinatie van *Das Kapital* en de Bijbel. Een voorbeeld hiervan is de 'Ceremony of the Land', een religieus 'call-and-response' ritueel waarbij de voorganger vraagt en het publiek reageert. Deze ceremonie eindigde als volgt: 'Speed now the day when the plains and the hills and the wealth thereof shall be the people's own, and thy free men shall not live as tenants of men on the earth which thou hast given to all.'²¹

Naast vakbonden ontwikkelden zich andere initiatieven die het leven van de arbeidersklasse in de Delta wilden verbeteren. Eén daarvan was de Delta Cooperative Farm, een coöperatieve boerderij die in 1936 startte nabij Hillhouse in Bolivar County, Mississippi. De coöperatie begon als schuilplaats voor landarbeiders die moesten vluchten voor geweld vanwege hun affiliatie met de STFU. De Delta Farm had echter ook een groter doel, namelijk het creëren van interracial solidariteit gebaseerd op christelijke

¹⁹ M. Zwiers, 'Plantationocene Geographies: Petro-Multinationals, Agribusiness, and the Racial Ecology of the Cold War Mississippi Delta', *The Global South* 16.2 (2023) 49-67: 59-60.

²⁰ N. Woodruff, *American Congo: The African American Freedom Struggle in the Delta* (Cambridge, MA 2003) 14.

²¹ Woodruff, *American Congo*, 165-167; G.J. Hall, 'Rituals and Secrecy in the Southern Tenant Farmers' Union', *Australasian Journal of American Studies* 21.2 (2002) 1-14: 8-10.

waarden van broederschap en barmhartigheid. De oprichters van de boerderij, geïnspireerd door progressieve idealen én de Bijbel, wilden aantonen dat coöperatieve collectiviteit een werkbaar alternatief was voor het traditionele pachtstelsel in de Delta, dat gekenmerkt werd door uitbuiting en onderdrukking.²² Ze riepen op tot een nieuwe sociale orde, ‘a socialized economy’ waarin ‘the people as a whole will own the land, factories, mines, and other means of production will be for use instead of profit.’²³ Samenwerking tussen zwarte en witte arbeiders was erg belangrijk op de Delta Farm. Om dit te bereiken onder het totalitaire bewind van Jim Crow was het cruciaal dat zij zich bewust werden van het economisch onrecht dat hen werd aangedaan door de plantersklasse. Klassenbewustzijn in plaats van raciale identiteit moest de boventoon gaan voeren. Het geloof kon hier een rol in spelen door het evangelie van het Nieuwe Testament te koppelen aan antikapitalisme. ‘We believe that we can more nearly carry out his law of love through cooperative organizations than thru capitalism’, aldus de leiding van de boerderij.²⁴

Uiteindelijk bleek het bijzonder lastig om binnen het Jim Crow systeem progressieve economische verandering te bewerkstelligen. Dit had vooral te maken met het geïnstitutionaliseerde racisme in het Zuiden. De STFU had interracial samenwerking hoog in het vaandel staan, maar kon dat doel niet altijd realiseren. ‘The most difficult issue immediately confronting the [STFU] organizers was the albatross of southern working-class movements: race’, stelt de historica Nan Woodruff.²⁵ Al bij het opzetten van de eerste plaatselijke afdelingen deden zich raciale problemen voor. Arbeiders in Poinsett County in de Delta van Arkansas waren gewend om gesegregeerd te werken op de plantages en wilden daarom niet een geïntegreerde afdeling vormen. STFU-leider Harry Mitchell benaderde deze kwestie tamelijk pragmatisch: ‘Of course it is quite right for the two races to organize into separate locals just so long as they are all in the same union and fighting for

²² J.W. Dallas, ‘The Delta and Providence Farms: A Mississippi Experiment in Cooperative Farming and Racial Cooperation, 1936-1956’, *Mississippi Quarterly* 40.3 (1987) 283-308: 283.

²³ ‘Some Basic Principles of the Delta Cooperative Farm’, Allen Eugene Cox Papers, series 8, doos 28, map 13, ‘Delta Cooperative Farm – History, 1936-1984: 1’, Mississippi State University Libraries, Starkville, MS.

²⁴ Ibidem. Het bezittelijk voornaamwoord ‘his’ refereert hier aan Jezus Christus.

²⁵ Woodruff, *American Congo*, 163.

the same things.²⁶ In 1935 organiseerde de STFU een succesvolle staking die leidde tot loonsverhoging voor katoenplukkers, maar begon in de jaren daarna te desintegreren. Het plantageregime in de Delta had invloedrijke connecties in de landelijke politiek en sloeg op gewelddadige wijze lokaal protest neer door middel van gewapende posses en het politieapparaat.²⁷ Ondertussen leidden interne discussies over een mogelijke alliantie met de landelijke vakbond Congress of Industrial Organizations (CIO) tot een schisma. Hoewel de STFU het niet voor elkaar kreeg om een permanente vakbond in de Delta te vestigen, vormde het een belangrijke episode in de radicale strijd tegen onrecht, onrecht dat zowel economisch als raciaal gemotiveerd was.²⁸

Nadat de Delta Cooperative Farm van start was gegaan, werd er in 1938 land aangekocht voor een tweede boerderij: Providence, ongeveer honderd mijl (161 kilometer) ten zuiden van de Delta Farm in Holmes County, Mississippi. De missionaris en christelijke socialist Sherwood Eddy, één van de oprichters van Delta and Providence Cooperative Farms, omschreef de beginjaren van beide boerderijen als een lastige maar ook productieve periode: 'we are doing well in cattle, hogs, and subsistence farming which has raised the standard of living for all our members', verklaarde hij in 1939.²⁹ Vooral de Delta Farm bleek echter moeilijk draaiende te houden: de grond was er slecht en financiële steun van individuen, goede doelen en kerken was nodig om het bedrijf te laten overleven.³⁰ De combinatie van onvruchtbaar land en natuurlijke tegenslagen, zoals overstromingen, leidde tot veel spanningen op de twee boerderijen, aldus de socioloog Arthur F. Raper, die enige tijd in het bestuur van de Cooperative Farms zat. Volgens hem was dit een gevolg van de economische machtsstructuren in de Delta (vertaald naar landbezit) en het ontbreken van ervaring van de idealistische oprichters. 'Good Delta land was hardly available even for long-established Delta families in the know, and certainly not for inexperienced outside purchasers determined to provide a haven for landless farmers forced out of their cabins with their meager belongings onto the

²⁶ Ibidem.

²⁷ Woodruff, *American Congo*, 178-180.

²⁸ Ibidem, 187-190.

²⁹ Sherwood Eddy, 'My dear friend' brief van 15 maart 1939, Allen Eugene Cox Papers, series 8, doos 28, map 23, 'Delta Cooperative Farm – Rochdale, 1936-1973 and undated', Mississippi State University Libraries, Starkville, MS.

³⁰ Dallas, 'Delta and Providence Farms', 303.

roadside in mid-winter', legde Raper uit.³¹ De Delta Farm werd in 1942 gesloten en Providence stopte haar werkzaamheden in 1955, toen het witte verzet tegen burgerrechten oplaaide in Mississippi en de boerderij beschuldigd werd van communistische activiteiten en het bevorderen van raciale integratie.³²

Het Groninger Oldambt en de Veenkoloniën

Net als de Mississippi Delta bestaat het Groninger Oldambt uit zeer vruchtbare landbouwgrond. Water speelde een belangrijke rol in het ontstaan van land dat uitermate geschikt werd voor akkerbouw; in de Delta verhoogden overstromingen van de Mississippi rivier de vruchtbaarheid van de bodem, terwijl in het Oldambt zeeklei de basis was voor florerende boerenbedrijven. Het landschap van beide regio's vertoont opvallende gelijkenissen. Het is vlak en gecultiveerd land, met grote arealen en een wijde horizon. Een kleine, rijke elite (in Mississippi de plantersaristocratie, in Groningen de herenboeren) maakte er de dienst uit, terwijl armoede onder de arbeiders vaak schrijnende vormen aannam. Het Oldambt kreeg de bijnaam 'de Graanrepubliek', wat de grote macht van de graanboeren aangaf, als heersers van het ingepolderde land nabij de Dollard. Een andere bijnaam is 'de rode driehoek', verwijzend naar de sterke opkomst van het communisme in het gebied. De twee benamingen symboliseren de gepolariseerde politieke cultuur in het Oldambt: de strijd tussen het agrarische grootkapitaal enerzijds en de landarbeidersklasse anderzijds.

Terwijl in de Mississippi Delta gedurende de negentiende eeuw en de eerste decennia van de twintigste eeuw vooral katoen verbouwd werd, was in het Oldambt grootschalige graanteelt dominant. Net als de plantages in de Delta waren de Oldambtster boerderijen grote bedrijven, waarbij kleine boeren zonder veel kapitaal weinig voorkwamen. De herenboeren deden het management van de boerderij en werkten nauwelijks zelf op het land, tenzij

³¹ Arthur F. Raper, brief aan A.E. Cox, 5 januari 1972, Allen Eugene Cox Papers, series 8, doos 28, map 4, 'Eighty Adventurous Years – Report: 1, 1947-1981 and undated', Mississippi State University Libraries, Starkville, MS.

³² 'Accused Holmes Men Deny 'Red' Charges; Claim They Not Listed As Subversives', Allen Eugene Cox Papers, series 8, doos 28, map 13, 'Delta Cooperative Farm – History, 1936-1984: 1', Mississippi State University Libraries, Starkville, MS.

het echt noodzakelijk was, bijvoorbeeld in de oogsttijd. Het overige werk werd vrijwel uitsluitend gedaan door de landarbeiders, georganiseerd binnen een systeem van sociale segregatie gebaseerd op klasse in plaats van huidskleur, zoals in Mississippi het geval was. Het personeel op de boerderij en het boerengezin leefden grotendeels gescheiden van elkaar. Arbeiders kwamen niet of nauwelijks in het woongedeelte; buiten de oogsttijd om at men apart en zelfs de sanitaire voorzieningen waren gesepareerd. De herenboeren als klasse waren internationaal georiënteerd met investeringen in de Russische en Amerikaanse spoorwegen en de oliewinning, hingen het liberalisme aan (met sociaal-darwinistische trekjes) en hadden een burgerlijke levensstijl.³³

Otto Knottnerus omschreef het landbouwsysteem in het Oldambt als agrarisch kapitalisme, een sociaaleconomisch stelsel met grote inkomensverschillen en de concentratie van kapitaal bij een klein groepje ondernemers – de herenboeren. Door deze verdeling van kapitaal ontstond een wijde kloof tussen de boeren en het veel grotere collectief dat bestond uit verarmde landarbeiders. Deze onevenwichtige structuur vormde de context waarbinnen radicale actie van de arbeidersklasse zich ontwikkelde. Directe aanleiding hiervoor was de sterk verslechterende situatie voor landarbeiders vanaf 1880, veroorzaakt door de wereldwijde landbouwcrisis. Boeren zagen in die jaren hun inkomsten kelderen door de import van goedkoop graan uit Rusland en Noord-Amerika, waardoor ze gingen bezuinigen op arbeid en begonnen met de mechanisering van hun bedrijven. Machines namen sommige taken van de landarbeiders over. Vooral de strenge winters van 1890-1891 en 1892-1893 waren bittere tijden voor de Oldambtster arbeidersklasse, zonder werk en zonder eten. Hongersnood lag op de loer.³⁴

Volgens marxistische theorievorming wakkert een dergelijke ‘Verelending des Proletariats’ de revolutionaire geestdrift onder de arbeiders aan.³⁵ Dit gebeurde ook in het Oldambt. De antirevolutionaire invloed van de kerk was er minder groot dan in andere delen van Nederland, zoals het katholieke Zuiden. De boeren waren eerder liberaal dan godsdienstig en het hervormde protestantisme in de streek bood ruimte aan een individuele geloofsbeleving, in tegenstelling tot het meer centralistische katholicisme.³⁶ Onder de landarbeiders sloeg ontkerkelijking toe of men verruilde de

³³ Knottnerus, ‘Boeren en landarbeiders in het Oldambt’.

³⁴ Ibidem; Hazekamp, *Geestverwanten*, 12.

³⁵ B. Tromp, *Karl Marx* (Meppel 1983) 124-125.

³⁶ Hazekamp, *Geestverwanten*, 12.

vrijzinnige dorpskerk voor de hervormde evangelisatie, waar de voorgangers een veel zwaardere toon aansloegen.³⁷ De geograaf Willem Steigenga, die in de jaren dertig van de vorige eeuw onderzoek deed naar de akkerbouw in het Groningse Finsterwolde, benadrukte het individualisme van de boeren én de landarbeiders in het Oldambt. Zij waren ‘krachtige, robuuste, individualistische typen, zoals men in ons land misschien elders niet vindt. Een individualisme, dat zich bij de arbeiders vooral uit in een sterke neiging tot anarchistische gevoelens.’³⁸ Deze groep was dan ook ontvankelijk voor het gedachtegoed van de noordelijke socialistenleider Ferdinand Domela Nieuwenhuis.

Domela Nieuwenhuis begon als predikant, maar aan het eind van de jaren 1870 bekeerde hij zich tot het socialisme en later tot het anarchisme of het ‘vrij-socialisme’, zoals hij het noemde. Arbeiders moesten zichzelf buiten statelijke en partijpolitieke kaders ontwikkelen tot vrije individuen, zo was het credo.³⁹ Hoewel hij niet langer dominee was, bleef er een religieus aura om hem heen hangen. In dat opzicht valt er een vergelijking te trekken met de Verenigde Staten, waar het plattelandsocialisme tevens een combinatie was van linkse ideologie, evangelische elementen en charismatisch leiderschap. Friese arbeiders noemden hun voorman ‘ús ferlosser’, onze verlosser, een welhaast goddelijke figuur die de onderdrukten naar het Beloofde Land zou leiden.⁴⁰ Domela moest zelf weinig hebben van dat soort persoonsverheerlijking, maar het hielp wel in het populariseren van zijn boodschap. Hij was een begenadigd redenaar, wat tevens gold voor andere radicale propagandisten in het Noorden zoals Tjerk Luitjes, die bekend stond als ‘Travailleur’. ‘Mijn droom was het – iedereen kon het weten – gewapende mannen tegenover gewapende mannen te plaatsen’, aldus een geestdriftige Luitjes, ‘de oproerige geest van de bevolking in schier geheel Europa, deed ons de vlammen zien, die weldra het oude rijk, de Staat en z’n aanhang zouden verteren. En wij allen werkten ijverig aan de ondermijning opdat alle leed te spoediger geleden zou zijn.’⁴¹ Uit Luitjes’ woorden blijkt dat hij de Noord-Nederlandse arbeidersbeweging zag als onderdeel van een grotere transnationale golf, een revolutionair elan dat Europa zou overspoelen.

³⁷ Knottnerus, ‘Boeren en landarbeiders in het Oldambt’.

³⁸ Steigenga geciteerd in Knottnerus, ‘Boeren en landarbeiders in het Oldambt’.

³⁹ Hazekamp, *Geestverwanten*, 18.

⁴⁰ J.W. Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis: Een romantische revolutionair* (Amsterdam en Antwerpen 2012) 130-131.

⁴¹ Hazekamp, *Geestverwanten*, 16.

Bovendien was er sprake van een socialistisch millenarisme dat de emotionele verbondenheid, het gevoel van een solidaire arbeidersgemeenschap met een duidelijk einddoel, versterkte.⁴²

In tegenstelling tot de sociaaldemocraten van de SDAP, die partijdiscipline en organisatie belangrijk vonden, zag Domela juist de positieve kanten van het emotionele, het oncontroleerbare en het irrationele. 'De revolutie moest het wel degelijk hebben van de hartstocht, van spontaniteit, van vrijmoedigheid, opstandigheid, haat en woede,' vatte biograaf Jan Willem Stutje Domela's visie op de rol van emoties in revolutionaire actie samen. 'Zonder die hartstochten viel trouwens ook de solidariteit en de onderlinge aanhankelijkheid nauwelijks te begrijpen.'⁴³ De semi-sacrale en emotionele aard van het revolutionair socialisme blijkt ook uit de vorm van linksradicale bijeenkomsten op het noordelijke platteland, die regelmatig het karakter van religieuze revivals hadden. Deze samenkomsten vonden vaak plaats in de openlucht met gepassioneerde lezingen, muziek, zang en optochten met vlaggen en banieren.⁴⁴ 'Er trokken mensen door het dorp met rode vaandels en de hele arbeidersbevolking volgde, getooid met rode strikken, vlaggen en linten,' herinnerde een vrouw uit het Groningse Noordbroek een socialistische optocht in Sappemeer in de lente van 1889. 'Het was een reuzen optocht zoals ik dat als kind van vijf jaar ervoer. In de zaal van Schröder volgde de ene spreker de andere op. Het was er eivol. Ze hingen zelfs uit de ramen.'⁴⁵ Dat het socialistische gedachtegoed een zweem van religiositeit had, wil overigens niet zeggen dat gelovige werkers zich er bijzonder toe aangetrokken voelden. Gereformeerde en hervormde arbeiders waren in het algemeen gezagsgetrouwer en niet altijd even bereid tot staken. Hun angst voor revolutie en het bolsjewisme werd strategisch ingezet door herenboeren die tijdens stakingen op zoek waren naar werkwilligen.⁴⁶

Ook in de noordelijke veengebieden kon het linkse geluid op een ontvankelijk publiek rekenen. In 1903 gaf Domela voor het eerst een toespraak in de Zuidoost-Drentse venen, in Emmer-Compasuum om precies te zijn. Een publiek van honderden mannen en vrouwen wachtte daar op hem, 'lustig strijdlieden zingend die... met groote aandacht naar het

⁴² Het millenarisme betreft het geloof dat een eindtijd aanstaande is, leidend tot een nieuwe, compleet getransformeerde wereld.

⁴³ Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis*, 219.

⁴⁴ Hazekamp, *Geestverwanten*, 35.

⁴⁵ Geciteerd in Knottnerus, 'Boeren en landarbeiders in het Oldambt'.

⁴⁶ Ibidem.

“evangelie der ontevredenheid” zouden luisteren.⁴⁷ De Veenkoloniën waren een nieuw gebied waar veel migranten naar toe trokken om te werken in de turfwinning; Emmer-Compascuum werd bijvoorbeeld pas rond 1879 gesticht. Deze migranten namen hun eigen wereldbeelden en religies mee, van rooms-katholiek tot vrij evangelisch. De sociaalgeograaf Hendrik Jacob Keuning omschreef de Veenkoloniale samenleving als ‘een bonte sociale structuur’. Deze pluriformiteit voorkwam verstarring en gaf volgens Keuning ‘de mogelijkheid tot uitwisseling van gedachten en... een opgewekt geestelijk leven.’⁴⁸ De vrijgevochten frontier van de Veenkoloniën vormde derhalve een vruchtbare bodem voor linksradicale ideeën, zoals het anarchisme.

Voor al het gebied rond Emmer-Compascuum en Emmer-Erfscheidenveen, ten noordoosten van Emmen, ontwikkelde zich tot een anarchistisch bolwerk. Door de populariteit van het vrije socialisme liep het ledental van vakorganisaties zoals de Nederlandsche Bond van Landarbeiders terug.⁴⁹ De anarchisten waren zeker stakingsbereid, maar ‘met de strooplikkers van de bonden wilden we niks te maken hebben. Geen gezag boven je, ook niet van de bonden,’ aldus de veenarbeider Albert van Wijk.⁵⁰ De vrije socialisten waren erg gericht op ontwikkeling en verheffing, wat onder meer bleek uit het houden van lezingen, toneeluitvoeringen, het zingen van strijdlieden en het stichten van een bibliotheek. De anarchisten kenmerkten zich daarnaast door geheelonthouding, wat ook financiële voordelen had. ‘Wij kinderen van die vrije socialisten hebben daar zeker van geprofiteerd: van het loon van zo’n acht à negen gulden per week ging in bijna alle gezinnen drie tot vier gulden voor sterke drank af, dat kon bij ons aan het gezin besteed worden,’ herinnerde de Veenkoloniale anarchist Harmen van Houten zich. ‘Het was eigenlijk wel een begin van elitevorming, wij gingen daardoor beter gekleed naar school dan de andere arbeiderskinderen.’⁵¹ Voor de veenarbeiders was het anarchisme meer dan een politieke ideologie; het was een levensstijl die vooruitgang en gemeenschapszin bevorderde.⁵²

⁴⁷ Geciteerd in Kalter, *Opstand en ondergang*, 116.

⁴⁸ H.J. Keuning, *De Groninger Veenkoloniën: Een sociaal-geografische studie* (Groningen 1989) 296-297.

⁴⁹ Kalter, *Opstand en ondergang*, 113.

⁵⁰ Ibidem, 117.

⁵¹ H. van Houten, ‘Anarchisme in Drenthe: Levensherinneringen van een veenarbeider’, in: R. Paping ed., *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw: Mythe of harde werkelijkheid* (Groningen 2000) 69-80: 75.

⁵² Kalter, *Opstand en ondergang*, 119.

In 1921 brak een grote veenarbeidersstaking uit, veroorzaakt door de implosie van de turfwinning. Steeds meer arbeiders raakten werkloos, waardoor armoede en honger toenam. Hiertegen kwamen zij in opstand. Toen deze staking afgelopen was, stapten vrije socialisten in Zuidoost-Drenthe in toenemende mate over naar de CPH of de SDAP, die meer georganiseerde vormen van links activisme boden.⁵³ In de loop van de twintigste eeuw begon het belang van turf als brandstof af te nemen en net als in de landbouw werden taken in de veenontginning gemechaniseerd (met de introductie van bagger- en persturfmachines), waardoor de werkgelegenheid afnam. Na de Tweede Wereldoorlog vonden voormalige veenarbeiders werk in de opkomende industrie in Emmen en omstreken, bijvoorbeeld bij Danlon, Honeywell, Philips of de AKU en Enkalon fabrieken, die synthetische garens produceerden.⁵⁴

Ook in de naoorlogse periode betekenden deze transformaties overigens niet het complete einde van het radicalisme in de venen. In de Verenigde Staten verloren communisten gedurende de jaren vijftig hun positie als vakbondsleiders. Vakbonden, zoals de CIO, voerden vanwege de Koude Oorlog en het opkomende McCarthyisme zuiveringen door.⁵⁵ In het voorjaar van 1951 organiseerde de Eenheids Vakcentrale, een vakbond gelieerd aan de CPN, echter nog een staking in het Drentse veengebied. ‘De veenarbeiders worden als tweede-rangs burgers behandeld, omdat meestal halfweg de campagne de te lage tarieven afkomen,’ aldus een pamflet dat opriep tot staking. ‘Met de enorme prijsstijgingen bedoeld om de onzinnige bewapeningskosten te dekken, en met de achteruitstelling wilden de arbeiders niet langer genoeg nemen.’⁵⁶ Vanwege een te kleine stakingskas was de werkweigering slechts van korte duur.⁵⁷ In de doelen van de staking klonken echter traditionele linkse idealen door die ruraal radicalisme kenmerkten: de lotsverbetering van arbeiders op het platteland, antimilitarisme en de strijd tegen het grootkapitaal, dat over de rug van de werkende klasse zijn winsten probeerde te vergroten.

⁵³ Ibidem, 276-277.

⁵⁴ Ibidem, 242.

⁵⁵ S.R. Breitzer, ‘Loved Labor’s Losses: The Congress of Industrial Organizations and the Effects of McCarthyism’, *History Compass* 7.5 (2009) 1400-1415: 1400.

⁵⁶ ‘Naar de overwinning!!’ Archief CPN, Distrikt Drenthe (ARCH00358), inv. nr. 54, pamfletten en documentatie betreffende de staking van veenarbeiders, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.

⁵⁷ ‘Staking in Drentse venen verlopen’, *Algemeen Handelsblad*, 28 april 1951, 4.

In Oost-Groningen had de CPN gedurende het interbellum snel aan populariteit gewonnen, ten koste van de anarchistische beweging. Veel vrije socialisten, sommigen geïnspireerd door de Russische bolsjewieken, maakten in die periode de transfer naar het communisme.⁵⁸ Na de Tweede Wereldoorlog werd de CPN een politieke machtsfactor in het Oldambt. Fré Meis was een beroemde communistische voorman in Groningen, die in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw op gepassioneerde wijze de achterstelling van de provincie aan de kaak stelde, onder meer door het leiden van stakingen in de strokartonindustrie en het organiseren van volkscongressen. Tot op de dag van vandaag heeft de Verenigde Communistische Partij, een opvolger van de CPN, zetels in de gemeenteraad van Oldambt. Enkele jaren na de val van de Sovjet-Unie en de opheffing van de CPN gaf de Groninger communistenleider Koert Stek al aan dat zijn strijd voortduurde. ‘De directe uitbuiting is weg... De boer heeft geen arbeiders meer, maar de tegenstelling arbeid-kapitaal blijft altijd bestaan,’ vertelde hij journalist en schrijver Frank Westerman. ‘De kapitalist verdient aan de arbeider... Je ziet het overal, van Amerika tot Japan, die accumulatie van kapitaal.’⁵⁹

Conclusie

Dit artikel heeft onderzocht waarom plattelanders zich aangetrokken voelden tot linkse politiek, van de Amerikaanse prairiestaten en de Mississippi Delta tot aan Oost-Groningen en de Veenkoloniën. Vanzelfsprekend speelt de sociaaleconomische context hierin een significante rol. In gebieden waar de inkomensverschillen groot zijn, waar de welvaart geconcentreerd is in een kleine elite én een groot deel van de werkende bevolking armoede en uitbuiting ervaart, kan het linksradicalisme wortelschieten. Dit geldt ook voor het platteland. De wijze waarop het socialisme, het anarchisme en het communisme zich manifesteerden in rurale gemeenschappen was echter niet als een starre en eenduidige ideeënleer, maar als een multidimensionaal wereldbeeld met regelmatig een religieuze ondertoon – de teleologische

⁵⁸ P. Hoekman en J. Houkes, “‘Het communisme komt:’ De opkomst van de CPN in Oost-Groningen’, in: G. Voerman, E. de Jonge en H. van der Veen ed., *Tussen Moskou en Finstervolde: Over de geschiedenis van het communisme in Oost-Groningen* (Scheemda 1993) 9-29: 19-20.

⁵⁹ Westerman, *De Graanrepubliek*, 21.

aspecten van zowel het christelijke geloof als het marxisme lieten zich goed rijmen. Bovendien maakte de vermenging tussen het sacrale en het radicale linkse ideologieën herkenbaarder voor bepaalde groepen op het platteland, omdat zij binnen het rurale traditionalisme vaak al zeer bekend waren met Bijbelse boodschappen.⁶⁰

Charismatisch leiderschap was belangrijk, gecombineerd met het gevoel deel uit te maken van een groter geheel gebaseerd op emotionele verbondenheid, wat zich onder meer uitte in revivalachtige meetings, het oprichten van verenigingen en het gezamenlijk zingen van strijdliederen. Het concept sociabiliteit biedt aanknopingspunten om ruraal radicalisme in te kaderen en te duiden; het was de combinatie tussen formele en informele politiek, tussen ideologische boodschap en de gevoelde broederschap en gezamenlijkheid van collectieve activiteiten (van stakingen tot toneelverenigingen) dat linkse bewegingen op het platteland typeerde. ‘Verenigingen en sociabiliteit bieden een goede ingang om de aard van de politiek in Nederland te onderzoeken, vooral als men zowel het Nut als ook het anti-vivisectionisme, zowel de rederijkers als ook de politieke debaters, zowel de ARP als ook de zendingsfeesten, zowel de SDAP als ook de randgroepsocialisten onderzoekt,’ beargumenteert de politiek historicus Henk te Velde.⁶¹ Sociabiliteit – de behoefte aan saamhorigheid met gelijkgestemden – gekoppeld aan een strijdbare ideologie gekalibreerd voor de rurale arbeidersklasse, zorgden ervoor dat links radicalisme aansloeg op het platteland. Dit gold zeker voor het Oldambt, waar de kerk als sociaal instituut aan belang inboette onder de arbeiders, maar ook in de zuidoostelijke Veenkoloniën, waar nieuwe gemeenschappen ontstonden op de Nederlandse turffrontier.⁶² Deze pioniers hadden weinig op met traditionele religies zoals het hervormde geloof. ‘De hervormde kerk liet in deze veenstreken volledig verstek gaan,’ schreven vakbondshistorici Floor van Gelder en Ger Harmsen. ‘Predikanten waagden zich niet in de

⁶⁰ Bissett, *Agrarian Socialism*, 85-87.

⁶¹ H. te Velde, ‘Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit’, *De Negentiende Eeuw* 28.3 (2004) 193-205: 203. Anti-vivisectionisme betreft de oppositie tegen experimenten op dieren, bijvoorbeeld voor medisch onderzoek.

⁶² Volgens Otto Knottnerus nam het aantal onkerkelijken in het Oldambt toe van 2 procent in 1899 tot 21 procent in 1920. Zie Knottnerus, ‘Boeren en landarbeiders in het Oldambt’.

veenstreken, wel enkele evangelisten, die weinig steun kregen van de officiële hervormde kerk.⁶³

Een groot verschil tussen het Zuiden van de VS en het Noorden van Nederland was derhalve de rol van de kerk in het mobiliseren van de arbeidersklasse. De STFU gebruikte kerken voor het organiseren van bijeenkomsten en de oprichters van Delta and Providence Cooperative Farms hadden een religieuze achtergrond. Religie en links activisme waren kortom veel sterker met elkaar verbonden in de Mississippi Delta. Een verklaring hiervoor is de belangrijke sociale positie van de kerk in het Zuiden, voor de zwarte gemeenschap in het bijzonder. Binnen het Jim Crow systeem was de kerk namelijk één van de weinige plekken waar zwarte Zuiderlingen enigszins veilig en autonoom waren. Dit zien we ook tijdens de periode van de burgerrechtenbeweging, toen kerken als hoofdkwartier functioneerden voor het organiseren van protesten tegen segregatie.⁶⁴ In Noord-Nederland was de kerk eerder behoudend en dikwijls onder controle van de elite (in het Oldambt de herenboeren), wat verklaart waarom noordelijke landarbeiders het socialisme, communisme, of anarchisme als alternatief kozen. Dit wil overigens niet zeggen dat deze ideologieën geen semi-religieuze tendensen hadden op het platteland. Vooral het vrije socialisme zoals dat door Domela Nieuwenhuis gepropageerd werd, had sacrale elementen. ‘Er waren echter ook andere predikers, die minder over hemelse zaligheid dan over een beter leven hier op aarde spraken,’ omschreven Van Gelder en Harmsen de linkse propagandisten die vanaf 1890 in de venen verschenen. ‘Hiervoor waren de veenarbeiders wel gevoelig.’⁶⁵ Sociabiliteit en een vurig geloof in revolutionaire verandering karakteriseerde ruraal radicalisme. Een gedicht geschreven tijdens de Oost-Groningse landarbeidersstaking van 1929 vat dit collectieve sentiment en de hoop op maatschappelijke verbetering goed samen. ‘Eens zijn we vrij en blijven we vrij/Al op onze eigen grond’, zo eindigt het gedicht. ‘De tirannie van ’t kapitaal/Moet weg, verdwijnen helemaal. Laat klinken thuis en op de straat: Lang leve het proletariaat.’⁶⁶

⁶³ F. van Gelder en G. Harmsen, ‘Anarchistische cultuur van Drentse veenarbeiders’, in H. van Houten ed., *Anarchisme in Drenthe: Levensherinneringen van een veenarbeider* (Baarn 1985) 233-247: 235.

⁶⁴ A.D. Morris, *The Origins of the Civil Rights Movement: Black Communities Organizing for Change* (New York 1984) 4.

⁶⁵ Van Gelder en Harmsen, ‘Anarchistische cultuur’, 235-236.

⁶⁶ Meulenkamp, *Wie willen boas blijven*, 111.